

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

КРУЖАНОВСЬКА ОЛЬГА ІВАНІВНА

ВАЛЕНТНІСТЬ МОРФЕМ В ОСНОВАХ ОЙКОНІМІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ю.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1995

00754798 (1)

AB 32.328

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К.Винниченка

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Горинич Володимир Олександрович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Поповський Анатолій Михайлович
кандидат філологічних наук, доцент
Шевченко Тарас Григорович

Провідна установа - Одеський державний університет
ім. І.І.Мечникова

Захист відбудеться 12 травня 1995 року

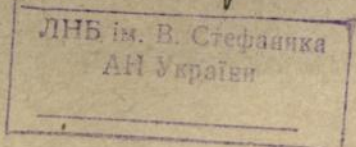
о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 0.3.24.04 із захисту дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному
університеті /320625, м.Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 72,
філологічний факультет, аудиторія 804/.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслав " 5 " квітня 1995 року.

Учений секретар
спеціалізованої ради,
доктор філологічних наук,
професор

М.П. Колодіць

Щоб повністю пізнати словотвірний механізм мови, щоб сформулювати бодай найважливіші правила творення похідних слів, щоб укласти морфемний словник української мови, необхідно дослідити закономірності сполучуваності морфем в уже утворених похідних словах усіх лексико-семантичних груп як апелятивної, так і ономастичної лексики. Ваше дослідження присвячене сполучуваності морфем в основах ойконімів української мови. Величезна кількість фактичного матеріалу, значна морфемна строкатість ойконімних основ змусили нас обмежитися вивченням валентності морфем в ойконімних основах тільки ад'єктивного типу. Сполучуваність морфем в основах субстантивного типу вимагає окремого дослідження.

Топоніми є невід'ємною частиною лексичного складу мови. Поряд з іншими словами вони належать до функціонально активної групи і тому є носіями тих ознак, що характерні лексичці взагалі, і тих, що властиві лише їм. Значний інтерес у цьому плані викликає морфемна структура топонімів. Велика кількість наукових робіт присвячена закономірностям поєднання морфем в основах загальних назв. Це ставить на часі вивчення цього питання на рівні слова-онома, бо знання про слово як мовний знак, про його формування на основі знаків нечогось порядку без ономастичної лексики будуть неповними.

У зв'язку з цим видається актуальним дослідження морфемної валентності в основах українських ойконімів як одного з найчисельніших класів власного імені. Воно повинне розширити і поглибити уявлення про морфемну систему української мови, виявити особливості морфемної структури онімів у порівнянні з апелятивами, встановити дистрибуційні можливості та валентність морфем в основах назв населених пунктів.

Матеріал дослідження. Матеріалом дисертаційної роботи послужили офіційні назви населених пунктів України, які мають форму ад'єктива, дібрані шляхом суцільної вибірки із довідника "Адміністративно-територіальний устрій. Українська РСР" /1987/.

Частини мовний принцип відбору матеріалу зумовлений тим, що конкретні структурні типи основ на морфемному рівні значно різняться в залежності від того, якій частині мови належить дане слово. На користь вибору прикметникових основ вплинуло те, що в працях І.І.Ковалика, А.П.Гриценка, В.О.Горшніча, К.Ковалик, С.С.Шевчук досить глибоко вивчено словотвір ад'єктивів та питання морфемної валентності в основах прикметників, але морфеміка ойконімів ад'єктивного походження залишилась поза їх увагою.

У роботі аналізуються 4765 ойконімів зазначеної форми. Як до-

поміжний використовується матеріал апелитивної лексики із "Словника української мови" /т. I-XI/, "Словаря української мови" /т. I-IV/ Бориса Грінченка, "Етимологічного словника української мови" /т. I-III/, діалектних та регіональних словників, антропонімічний та топонімічний матеріал літописів та інших писемних пам'яток.

Методологічна основа, методи та прийоми дослідження. Методологічною основою дослідження є наукові лінгвістичні положення про специфіку розвитку мови як суспільного явища, про діалектику загального і часткового стосовно мовних процесів та одиниць, про системність мовних явищ.

Оскільки метою роботи є вивчення валентності морфем в основах сучасних українських ойконімів, то провідним методом дослідження було обрано описовий, хоч досить активно застосовувався і зіставний. Використовуються загальноприйняті прийоми проникнення в морфемну структуру основи: поділ слів на морфи здійснюється шляхом зіставлення кожного подільного слова з однокореновими йому словами і корегується наявністю структурно тотожних одиниць, тобто слів, які мають у своєму складі такий же афікс. Із врахуванням того, що серед ойконімів значна частина входить лише в один ряд зіставлення /за афіксом/, застосовується і поділ за аналогією до існуючих у мові зразків. Поділ слів на морфи здійснювався шляхом розчленування основи "з кінця".

У результаті поділу основ ойконімів на морфи виявилось, що серед них існують ряди слів, які мають однаковий набір морфів, розташованих в однаковій послідовності. Це дало можливість укласти структурні моделі ойконімічних основ.

Принагідно в роботі використовується також кількісний метод.

Мета роботи - дослідити морфемну валентність в основах українських ойконімів прикметникової форми, виявити її специфіку. Відповідно до загальної мети в дисертації поставлено такі конкретні задачі:

- 1/ виявити морфемну будову ойконімічних основ та визначити їх категоріально-граматичне і лексико-семантичне значення;
- 2/ виявити закономірності в сполучуваності морфів у ойконімах, що за походженням є присвійними прикметниками;
- 3/ виявити закономірності в сполучуваності морфів у ойконімах, що за походженням є якісними і відносними прикметниками;
- 4/ виявити морфемні моделі українських ойконімів прикметникової форми.

Наукова новизна роботи. Дисертація є спробов системного до-

слідження морфемної валентності в основах українських ойконімів. Виходячи з положення про те, що в структурі топонімів збереглися кореневі і службові морфемні аспекти, ант-опонімного і топонімного характеру різних епох, які зазнали структурно-семантичних змін і значно розширили свої валентнісні можливості саме в онімній основі, вивчаються закономірності сполучуваності службових морфем ойконімів прикметникової форми.

Вперше за об'єкт дослідження обрано морфемну будову ад'єктивних ойконімів і виявлено всі службові посткореневі морфемні, що входять до складу основ назв населених пунктів, як можливість встановлено їх значення, виявлено дію загальних закономірностей і специфіку в їх сполучуваності.

Новизною є і той факт, що в роботі вперше описано морфемні моделі ад'єктивних ойконімів і на цій основі виявляються типові українські топоніми і на рівні морфемної структури.

У дисертації використано відомі принципи і прийоми морфемного аналізу, але застосування їх до ойконімної лексики теж є новизною запропонованого дослідження в методиці морфемного аналізу, бо ні морфемне членування онімів, ні аналіз їх на морфемному рівні раніше не проводилися.

Теоретичне і практичне значення роботи. Виходячи з того, що загальнотеоретичні основи морфеміки на сьогодні не є достатньо розробленими і в центрі уваги зосередилися проблеми валентнісних можливостей, дистрибуції і обмеженостей сполучуваності морфем, структурних типів слів і моделей морфемної будови основ, виявлення типових морфемних ланцюжків, визначення статистичних характеристик різного типу морфем, дана робота є спробою розкрити закономірності морфемної валентності в основах ойконімів, що буде сприяти більш повному опису морфеміки української мови; дає певний матеріал для теоретичних узагальнень з морфотактики; є одним із етапів у дослідженні внутрішньої структури слова.

Результати роботи мають і практичне значення. Вони можуть бути корисними при вивченні морфеміки у шкільному і вузівському курсах сучасної української літературної мови, в практиці укладання морфемних словників та морфемного машинного фонду української мови. Результати дослідження можуть бути корисними при підготовці спецкурсів та спецсеминарів з морфеміки та морфотактики для студентів філологічного факультету.

Апробація основних результатів дослідження здійснювалася

на підсумкових наукових конференціях Кіровоградського державного педагогічного інституту /1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994 рр./.

Основні результати роботи доповідалися на республіканських, регіональних і міжвузівських конференціях: Шостій респ. білоруській обласній конференції /Одеса 1990/, Першій Правобережній науковій конференції з історичного краєзнавства /Кіровоград 1988/, Сумській обласній науково-практичній конференції /Суми 1990/, а також на щорічних конференціях молодих учених у Кіровоградському педінституті /1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993 рр./.

Основні положення дисертації знайшли відображення в десяти публікаціях.

На захист виносяться такі наукові положення:

1. Валентність ад'єктивних суфіксів в основах українських ойконімів в основному відповідає законам сполучуваності їх в основах неонімних прикметників сучасної української літературної мови.

2. Сполучуваність топонімоутворюючих суфіксів в ойкоосновах буває двох типів - кореневою і суфіксальною.

3. За кількістю морфосполук в основах ойконімів прикметникові суфікси поділяються на максимально валентні, багатовалентні та мінімально валентні. Максимально і багатовалентні суфікси непропорційно поєднуються з морфемами, які є для них контактними; лише з 20% їх вони сполучаються часто, породжуючи типові для українського топонімікону морфні структури.

4. Словотвірна позиція топіформанта в основі відносно кореневої морфеми впливає на його здатність поєднуватися з певною кількістю морфем: чим віддаленішу позицію займає формант в основі, тим з меншою кількістю морфем він поєднується у ній.

5. В основах ойконімів спостерігається розширення сполучувальних можливостей прикметникових суфіксів порівняно з неонімними основами. Це зумовлено нейтралізацією загально- і частковосемантичних обмежень у сполученні афіксів, що є наслідком структуралізації як форманта, так і мотивуючої основи; пояснюється наявністю між основою ойконіма і первісною основою, з якою співвідноситься назва поселення, антропоніма чи топоніма або власної назви іншого типу; елізією кінцевого морфема мотивуючої основи; збереженням старої валентності форманта; впливом сполучуваності, властивій діалектам.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох глав

основної частини, узагальнень, списку літератури, двох додатків /таблиці, що відображають різноманітні кількісні характеристики сполучуваності прикметникових суфіксів, і морфотактичний словник ад'єктивних суфіксів в ойконімічних основах/.

Зміст роботи. У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначено новизну, теоретичне і практичне значення роботи, вказано методологічну основу, методи і прийоми аналізу, джерела фактичного матеріалу.

У першій главі "Морфемна структура українських ойконімів із первісним значенням присвійності" досліджуються валентнісні властивості прикметникових суфіксів, що формують значення посесивності: -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/-, -ИН-/-ІН-/ - та морфа -ИИ/-ИЙ/.

Характерною ознакою ойконімів із первісним значенням присвійності є членимість цих основ. Поділ їх на морфи показав, що топорманти виявляють як кореневу, так і суфіксальну валентність.

При цьому відмічається однотипна подільність основ, в яких топормантотвірний суфікс виявляє кореневу сполучуваність: серед ойконімів на -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ та -ИН-/-ІН-/ гурівняється група назв із формальною подільністю: досуфіксні частини у них не співвідносяться на синхронному рівні ні з відомими онімами, ні з аеплятивами /вони з радиксоїдам/: Тяз-ів, Ув-ин, Шер-ове /АП : 446, 452, 446/¹.

Серед ойконімів, в яких зафіксовано радиксоїдну валентність суфіксів -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ та -ИН-, виділяються дві групи назв:

1/ з повторюваними коренями /для цих основ характерною є повна зв'язана членимість/: Циків /пор. Цикали/, Бечева /пор. Бечаль/ /АП : 449, 366/;

2/ ойконіми з унірадиксоїдам в основі /мають залишкову членимість/: Глакове, Черетів, Олбін /АП : 379, 450, 421/.

Аналіз фонематичної структури фіналі радиксоїдів показує, що вона може мати вигляд: ІІ /Цикова, Чагин - АП : 449, 450/; ІІІ /Буглів, Олбін - АП : 370, 421/; ІІІІ /Джугастрова, Волсін - АП : 385, 377/; ІІІІІ² /Долстин - АП : 428/. Цікавими з погляду морфемної структури є дво- і трискладові основи з фонематичним кінцем ІІ і основи на дві, три і чотири приголосні фонемі, в яких інколи засвідчується колишня подільність доформантної

1. Тут і далі в тексті скорочення АП передає назву джерела "Адміністративно-територіальний устрій. Українська РСР". - Київ, 1987. Через двокрапку вказується сторінка.

2. Г - голосна, П - приголосна фонема.

частини, втрачена внаслідок опрощення та перерозкладу. Наприклад, у приформантній позиції основ Ломазів, Кацмазів, Калмазове /АП : 406, 394, 393/ вичленяється сегмент АЗ, який, можливо, колись був живим суфіксом. Не виключена можливість морфного походження і другого приголосного у назвах на зразок Чагрів /пор. Чагів, Чагор/, "левцове" /пор. Клевень, клевець/, Лешнів /пор. ім'я Лехно < Лех < ОлексіЙ/ /АП : 449, 395, 403/.

У дисертації аналізуються всі сполуки, які є цікавими з точки зору їх можливого морфного походження. Спеціальний етимологічний аналіз дав би змогу виявити всі колишні морфи в ойкоосновах, встановити їх значення.

Досить велика кількість основ з формальною подільністю серед ойконімів на -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ та -ІН-/ відповідно 23,62% і 17,51% пояснюється тривалим історичним періодом їх формування, за який певна частина мотивуючих їх основ вийшла з ужитку як в літературній мові, так і в діалектах, а також мотиваційв їх антропонімами, які у своїх гіпокористичних варіантах часто є рідковживаними, а то і слідовими.

Ойконіми з формантом -ІІ/-ІІ/ усі відзначаються високим ступенем членування: серед них немає назв, основи яких би мали формальний поділ. Це зумовлено характером їх мотивуючих. У переважній більшості ними є назви тварин, птахів, комах, які є спільнослов'янськими за походженням і збережені сучасною українською мовою.

Для більшості ойконімічних основ, в яких фіксується коренева валентність топонімів, характерною є повна подільність: у 923 назвах на -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/, у 292 - на -ІН-/ -ІН-/ у 84 - на -ІІ/-ІІ/ виділяються вільні корені.

Посесивний характер топонімотворюючих суфіксів обумовлює їх сполучуваність з антропонімічними основами. Так, у 224 назвах на -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ формант поєднується з несуфіксованими основами особових імен, а суфікс -ІІ/-ІІ-/ - у 61. При цьому близько 200 ойконімів фіксують сполучення суфікса -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ з повними та усіченими варіантами чоловічих власних імен: Давидове, Павлове, Дрив /АП : 383, 423, 454/ - і лише одиничні назви - з жіночими: Ганнів, Зінів, Слизаветове /АП : 378, 391, 387/. Суфікс -ІН-/ -ІН-/ виявляє більшу спрямованість на основи жіночих власних найменувань: він поєднується з ними у 43 ойкоосновах: Патадине, Мотрина /АП : 414, 415/, - тоді коли з чоловічими - у 18 :

Миколине, Володине /АП : 411, 377/. Зумовлено це тим, що суфікс -ІВ формує значення посесивності шляхом морфологічної ад'єктивації іменників чоловічого роду з нульовою флексією, та -О /більшість чоловічих імен у своїй повній формі якраз є такими/, а суфікс -ІН ад'єктивізує іменники жіночого і чоловічого роду, що мають закінчення -А. Зафіксовані одиничні нетипові для сучасної української літературної мови сполучення на зразок Зінове, Єгорине /АП : 391, 387/ виникли, певно, в результаті структуралізації форманта і мотивуючої оснорч чи опосередкованої мотивації назви населеного пункту антропонімами-прізвищами або іншими власними назвами. Вони можуть бути і виявом діалектної сполучуваності суфікса.

Крім антропонімною сполучуваності, суфікси -ІВ, -ІН- виявляють і апелювативну, поєднуючись з основами іменників різноманітного лексичного значення. Це можуть бути фіто- і зоотерміни /Вербоине, Смидова, Конева, Бозульце - АП : 573, 435, 398, 391/, топографічні найменування /Клевина - АП : 395/, назви предметів /у широкому розумінні значення/: Рудове, Пироків, Дашине, Головине /АП : 434, 425, 447, 403/, абстрактні поняття /Правдине - АП : 426/. Значна частина ойконімів даної групи теж мала вихідне значення посесивності, бо багато українських прізвищ і прізвищк омонімічні названям апелювативам, тому що утворилися від них лексико-семантичним способом.

Але певна кількість назв поселень на -ОВ-/-ЕВ-/ та -ІН-/-ІН-/ за походженням є відносними прикметниками. Передусім, це ойконіми, мотивовані іншими топонімами /Дунаїв - АП : 386/, топографічними назвами /Дугова - АП : 406/ та субстантивами, семантика яких пов'язана з суспільною діяльністю людини /Ранкове, Строкова - АП : 431, 441/. Розгляд їх в одній групі з посесивними найменуваннями продиктований омонімічністю формантів, що оформляють ойкооснову, а також складністю без достовірних позалінгвістичних даних встановити реальне первісне значення притаманне основам.

У невеликій частині ойконімів моделі $K^I + \begin{matrix} -ІВ \\ -ІН- \end{matrix}$ зафіксовано поєднання топоформантів з неіменниковими за походженням основами-коренями: дієслівними /Торгів - АП : 444/, прикметниковими /Криж - АП : 401/, прислівниковими /Нинів - АП : 416/, вигуківими /Сусолів - АП : 442/. Це є свідченням ширшої морфосполучуваності зазначених суфіксів в основах назв населених пунктів, ніж в неонічних основах. Такого типу морфоконтакти стають можливими або вна-

І. К - тут і далі - скорочення слова корінь.

слідок мотивації ойконімів антропонімами дієслівного, прикметникового і т.д. походження /Хорошів <Хорош/, або структуралізації формантів і осьов під тиском найпоширеніших топонімічних моделей.

Аналіз формальних обмежень при реалізації кореневі валентності суфіксів -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-, -ИН-/-ІН-/ та морфа -ИІ/-ІІ/ показав, що в основах ойконімів діють загальномовні фонетичні обмеження при сполученні морфем. Відсутність закономірних чергувань у назвах на зразок Ольгине, Маркине /АП : 42І, 4ІО/ пояснюється відсутністю його в усному мовленні місцевих жителів, що, ймовірно, є результатом впливу російської мови, тому що картографічний аналіз показав, що населені пункти з такими назвами розташовані в районах активних українсько-російських контактів.

Суфісальна валентність топонімоутворюючих формантів виявляється у їх здатності поєднуватися з основами, ускладненими суфісальними морфемами.

Топоформант -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ в ойкоосновах поєднується з 57 морфемами та субморфемами: -К- /Зіньків - АП : 39І/, -ЕНК- /Литвиненкове - АП : 405/, -ИК- /Петриків - АП : 425/, -Н- /Гринів - АП : 445/, -АК- /Усяків - АП : 368/, -АН- /Русанів - АП : 434/, -Ц- /Грицеве - АП : 382/, -АР- /Пекарів - АП : 424/, -ИЧ- /Костичів - АП : 399/, -ІІ- /Чернів - АП : 45І/, -ИІ- /Шумилів - АП : 453/, -ИН- /Зоринове - АП : 39І/, -АИ- /Грицаїв - АП : 382/, -Л- /Погорілове - АП : 413/, -АЧ- /Добачів - АП : 405/, -АИ- /Білашів - АП : 367/, -ИИ- /Яришів - АП : 456/, -АТ- /Усатове - АП : 446/, -УК- /Яслукове - АП : 454/, -УХ- /Бабухів - АП : 364/, -УН- /Моргунове - АП : 410/, -ИИ- /Мечисево - АП : 41І/, -АС- /Горбасів - АП : 380/, -ИХ- /Дідяхів - АП : 405/, -АЛ- /Браталів - АП : 372/, -УЛ- /Ракулове - АП : 43І/, -ИИ- /Дужешеве - АП : 383/, -УР- /Головурів - АП : 380/, -УС- /Андрусова - АП : 363/, -ЕХ- /Малехів - АП : 408/, -ЕЛ- /Кочелів - АП : 402/, -ЕН- /Косенів - АП : 399/, -И- /Пашево - АП : 423/, -АХ- /Черняхів - АП : 45І/, -ОН- /Солонів - АП : 438/, -УИ- /Петрушів - АП : 425/, -ОЧ- /Ровковів - АП : 376/, -Ч- /Свічів - АП : 435/, -С- /Стасева - АП : 440/, -ОИ- /Благове - АП : 367/, -ИИ- /Костів - АП : 399/, -ОЛ- /Тисолово - АП : 444/, -ОТ- /Доброво - АП : 386/, -УИ- /Неплюв - АП : 415/, -СБК- /Військове - АП : 375/, -ИР- /Костирів - АП : 399/, -ЕР- /Буберева - АП : 369/, -ОС- /Григоросова - АП : 382/, -ИСТ- /Декабристів - АП : 383/, -ОСТ- /Милостів - АП : 41І/, -ИТ- /Дюбитове - АП : 407/, -ИГ- /Смолягів - АП : 438/, -ИИ- /Гудимів - АП : 382/, -ИИ- /Радичево - АП : 430/, -ТЕЛ- /Христителево - АП : 448/, -УГ- /Теслугів -

АП : 444/.

Але найчастіше формант -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ сполучається з суфіксами -К-/209/, -ЕНК-/92/, -ИК-/66/, -АН-/43/, -Н-/37/, -Ц-/34/, -АР-/32/, -ІІ-/32/, -ИЧ-/32/, -АК-/38/. Морфосполуч з ними зустрічаються в основах 610 ойконімів, що складає 71,69% від усіх частв, в яких виявляється суфіксальна валентність суфікса -ІВ. На інші ж 47 морфів припадає тільки 245 назв /28,31%. Типовість перерахованих морфосполуч запрограмована характером мотивуючих посесивні ойконіми основ: ними є власні і загальні назви людей, які найчастіше оформляються названими десятима суфіксами. Але особливий інтерес з точки зору сполучуваності топоформанта викликають одиничні і рідкоживані поєднання на зразок Добронове, Милостів, Доботове /АП : 385, 411, 407/. У переважній більшості - це раритетні мовні утворення, вони невідомі в неонімній лексиці. Так, значення прасієвності, яке формує суфікс -ІВ, обумовлює його направленість на основи іменників-назв осіб, що робить неможливим сполучення його з прикметниковими основами і уможлиблює морфоконтакт з прикметниковими суфіксами. У кількох ойкоосновах такі поєднання фіксуються: Солонів, Високове /АП : 438, 378/. Зрідка зустрічаються сполучення суфікса -ІВ із суфіксами абстрактних іменників /Милостів, Добронове/ та дієслів /Доботова/. У дисертації аналізуються всі нетипові морфосполучки.

Вивчення залежності валентності топоформанта від словотвірної позиції в основі дозволяє сформулювати: чим глибше похідні оформляє суфікс, тим з меншою кількістю морфів у цій позиції він може контактувати. Так, суфікс -ІВ у другій післякореневій позиції сполучається з 57 різними морфами та субморфами, у третій - з 12, у четвертій - з чотирма. При цьому найглибші основи він оформляє, поєднуючись з суфіксами -ЕНК-, -ИК-, -ИЧ-, -ИЕ-, які входять в прізвищеві антропоніми, утворені від гіпокористичних варіантів власних особових імен, та назви людей за професією: Пашченкове, Шаполюкове /АП : 424, 452/.

В дисертації описуються всі морфні моделі основ, які оформляються формантом -ІВ за таким зразком: К + гіпокористичний антропонімний суфікс -И- + антропонімний квалітативний суфікс -К-/-Ч/ + патронімічний суфікс -ЕНК- + посесивний суфікс -ІВ /Па-ш-че-нськ-ове/.

Суфікс -ИИ-/-ИИ-/ оформляє 669 назв і, крім кореневої, виявляє суфіксальну валентність, поєднуючись з 43 різними морфами та субморфами: -АТ-/Рогатин - АП : 432/, -Ч-/Савчина - АП : 434/, -К-

Пашкине - АП : 423/, -Ш-/Машине - АП : 410/, -Л-/Бучалине - АП : 370/, -ОТ-/Пустотине - АП : 430/, -УШ-/Гнатюшине - АП : 486/, -ИЧ-/Вдовичине - АП : 371/, -УШ-/Лихошине - АП : 404/, -УТ-/Анютине - АП : 364/, -АЧ-/Рогачин - АП : 432/, -ЛЛ-/Павличинс- АП : 432/, -АК-/Зубакине - АП : 391/, -Н-/Сонине - АП : 439/, -ИД-/Маликин - АП : 408/, -АП-/Домашин - АП : 335/, -УЛ-/Кресулине - АП : 400/, -С-/Плаксине - АП : 426/, -Ц-/Яцине - АП : 455/, -ИХ-/Берлихине - АП : 477/, -УХ-/Чорнухине - АП : 451/, -УТ-/Кольчугине - АП : 397/, -ИН-/Княгинине - АП : 396/, -УН-/Дунинс - АП : 386/, -АН-/Баланин - АП : 365/, -УЧ-/Лазучин - АП : 409/, -ИК-/Маликине - АП : 409/, -УР-/Головурине - АП:380/, -ИР-/Копистирин - АП : 398/, -ИЛ-/Кисилин - АП : 395/, -ИЦ-/Синичине - АП : 436/, -Б-/Борсин - АП : 368/, -ОК-/Широкине - АП : 453/, -ИТ-/Ролокитине - АП : 377/, -ОСТ-/Старостине - АП : 440/, -ЕР-/Мишечине - АП : 412/, -АР-/Свинагин - АП : 435/, -УС-/Ганусине - АП : 378/, -АД-/Толядин - АП : 380/, -ЕЖ-/Васюлкине - АП : 483/, -УЖ-/Калюкине - АП : 393/, -ИД-/Плаксине - АП : 470/ Але тільки з трьома з них топоформант сполучається частіше -АТ- /51/, -Ч-/44/, -К-/37/, що зумовлено продуктивністю названих суфіксів при творенні власних особових імен, які в основному мсгивують назви на -ИН-/-ІН-/. При цьому виникає нетипова для сучасної української літературної мови морфосполука -К-ІН- /закономірна - -Ч-ІН-/, що є результатом проникнення в офіційну назву живого розмовного поєднання -К-ІН- у південно-східному регіоні, що виникло, очевидно, під впливом активних контактів з російськими говірками.

Специфічну цікавість викликають морфосполуки, які не зустрічаються в неонімних основах. Так, посесивний характер суфікса -ІН- унеможливує його поєднання з суфіксом -ОТ-, що продукує у відпрямлетниковому і віддієслівному словотворі іменників із абстрактним значенням. В ойконімних основах фіксується кілька таких сполучень: Пустотине, Робот.не / АП : 432, 430/.

Привертає увагу і приєднання суфікса -ІН- до основ іменників чоловічого роду з нульовою флексією, які традиційно ад'єктивізувались суфіксом -ІВ-/-ОВ-, -ЕВ-/. Внаслідок цього виникають морфосполуки з такими кінцевими суфіксами та субморфами: -ОК- /Клчбсочин - АП : 396/, -АЧ- /Рсгачин - АП : 432/, -АЛ- /Ковалин - АП : 396/, -ОК- /Пісочин - АП : 426/. Такого типу поєднання стали можливими, певно, внаслідок опосередкованої мотивації назв посе-

лень чи структуралізації словотвірних засобів.

Морф -ИІ/-ІІ/ не належить до формантів з високим ступенем суфівсальної валентності: віч поєднується тільки з трьома морфами /-ЕЧ- <-ЩІ-, -ИЧ- <-ИЦІ-, -Ч- <-К-/, повторюючи відомі в мові морфні структури: Сирілеце, Дисиче, Птиче - і втрачені сучасною літературною мовою сполуки на зразок Глищче /АП : 441, 404, 393, 430/.

Позиційні характеристики суфікса -ИН-/-ІІ-/ та морфа -ИІ/-ІІ/ підтверджують думку про те, що віддаленість форманта від кореня веде до звуження його сполучувальних можливостей. Так, суфікс -ИН-/-ІІ-/ у максимально віддаленій для нього третій словотвірній позиції поєднується з чотирма різними морфами, а у другій - з чотирма; морф -ИІ/-ІІ/ у третій позиції сполучається з одним морфом, тоді коли у другій - з трьома.

У тексті дисертації постійно наводяться структурні моделі ойконімних основ, які наочно ілюструють сполучувальні можливості топоформантів та їх позицій в основі відносно кореневої морфеми /зразок такої моделі вміщено на сторінці 12/.

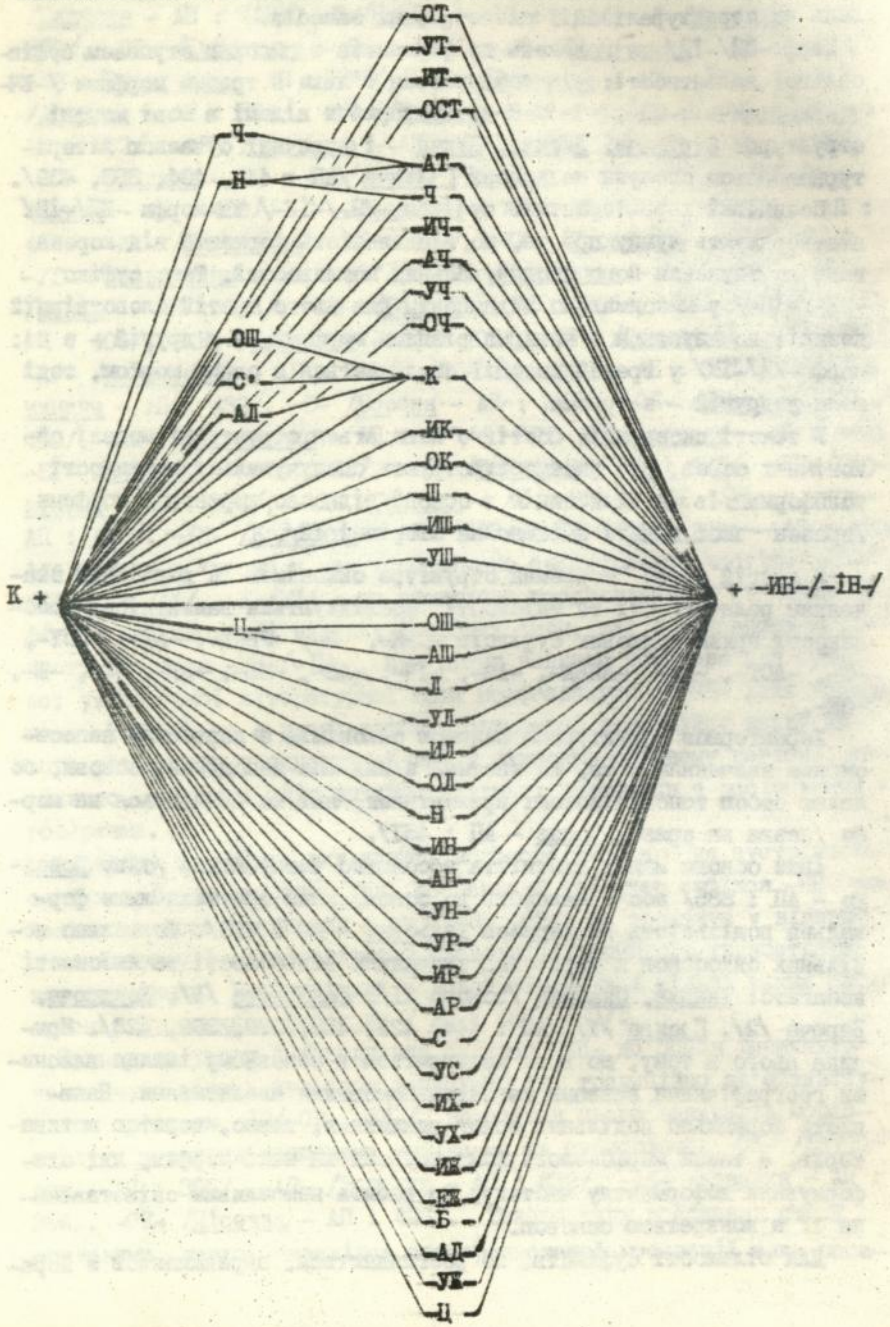
У другій главі "Морфемна структура ойконімів із первісним значенням релативності та якіності" досліджуються валентнісні особливості прикметникових суфіксів -СЬК-, -Н-, -УВАТ-, -АТ-, -ИСТ-, -Т-, -АСТ-, -АН-, -ЕНЬК-, -АЧ-, -УЧ-, -АВ-, -ИВ-, -ЕН-, -Л-, -К-, -ОК-.

Характерною структурною ознакою ойконімів з первісним непоселеним значенням є те, що частина з них має неподільні основи, бо являє собою топонімізовані прикметники, які не членуються на морфи /назви на зразок Чорне - АП : 451/.

Інші основи мають здатність абсолютно членуватися /типу Донське - АП : 385/ або ж належать до основ, яким властива лише формальна подільність /на зразок Тальське - АП : 443/. Формально подільних ойкооснов з первісним значенням відносності та якіності небагато: Теньке, Онаньке /всього ІІ/, Полониста /І/, Кондряче, Бирюче /2/, Гусива /І/ /АП : 444, 421, 453, 398, 366, 428/. Причина цього в тому, що вони мотивуються в основному іншими власними географічними назвами та загальномовними апелативами. Наявність формально подільних основ викликана, певно, втратою мотиваторів, а також морфологічними змінами на межі морфем, які здеформували доформантну частину, що робить неможливим співставлення її з конкретною основою.

Для більшості суфіксів, що розглядаються, переважачою є коре-

Загальна модель модфно. структури ойконімів на -ИИ-/-ИИ-/

нева сполучуваність. Лише форманти -СБК- частіше поєднуються з суфіксованими основами, а -АСТ- контактує у всіх /2/ ойкоосновах з суфіксальними морфемами.

Виявляючи кореневу валентність в основах 318 назв поселень /35,93%, суфікс -СБК- поєднується переважно з апелативами різних тематичних груп /топографічна, фіто- і зоотермінологія, етноназви, абстрактні поняття, назви предметів і суспільних організацій, пов'язаних із життєдіяльністю людини/, повторюючи структуру прикметників неонімної групи: Гісьське, Пиганське, Громадське, Мирське /АП : 379, 449, 382, 412/ - і виявляючи нетипову для слів-неонімів сполучуваність: Чирське, Грабське /АП : 451, 381/. У 69 найменуваннях топоформант поєднуються з основами інших власних назв - гідронімів, ойконімів, назв територій: Донське, Черкаське, Таврійське /АП : 385, 450, 442/, що відповідає нормам його валентності в літературній українській мові. А от сполучення суфікса -СБК- з антропонімами основами - Микільське, Саське, Маринське, Мар'янське, Володимирське, Микитське, Мануїльське, Яківське /АП : 411, 462, 410, 410, 377, 411, 410/ - є проявом колишньої його валентності, адже в староукраїнський період цей суфікс був продуктивним дериватором при творенні посесивних прикметників від власних особових імен. Такого типу валентність зрідка виявляється і в форманта -Н-: Іванне, Нестерне /АП : 392, 415/ - але вона пояснюється, найімовірніше, структуралізацією словотвірних засобів, що беруть участь у дериваційному акті.

С інших суфіксів досліджуваної групи цікавою є коренева сполучуваність суфікса -ЕНЬК-, який, крім типової для нього контактності з прикметниковими основами, виявляє ще й нетипову, поєднуючись з основами іменників - назв птахів і рослин: Яструбеньке, Лозеньке /АП : 455, 406/.

Суфікс -СБК- /єдиний з прикметникових формантів/ має переважачу направленість на суфіксовані основи, в яких поєднуються з такими морфемами або субморфемами: -ІВ- /Мидонівський - АП : 412/, -ИН- /Хоминський - АП : 448/, -АН- /Глибочанське - АП : 379/, -ЕН- /Лаченське - АП : 383/, -УН- /Висунське - АП : 375/, -ОН- /Солонське - АП : 438/, -АР- /Лікарське - АП : 405/, -ИР- /Цастирське - АП : 423/, -ОР- /Чугорське - АП : 383/, -ЕР- /Димерське - АП : 433/, -І- /Мильське - АП : 412/, -УЛ'- /Черкульське - АП : 384/, -ЕЛ'- /Гусельське - АП : 383/, -ІЛ'- /Орільське - АП : 422/, -И- /Нерусайське - АП : 415/, -ІЙ- /Турійське - АП : 445/, -УЙ- /Валубське - АП : 371/, -УВАТ- /Коминуватське - АП : 397/, -АВ- /Полтавське -

АП : 428/. Найчастотнішими є поєднання топоніма -СБК- з морфемами -ІВ-/326/, -ІН-/73/, -АН-/88/, -ЕН-/37/. Це є результатом морфотактичної несумісності цього суфікса, що викликає появу інтерфіксних елементів між формантом і мотивуючою основою, а названі сегменти якраз і є типовими інтерфіксами. Правда, далеко не завжди вони з'являються в ойколімі як сполучні прокладки. В роботі по можливості з'ясовується їх значення та походження. Так, наприклад, сегмент -ІН- в передформантній частині може бути за походженням прикметниковим посесивним суфіксом /Чигиринське < Чигирин - АП : 451/, субстантивним суфіксом, який формує назви просторових понять та форми рельєфу /Долинське < долина < діл - АП : 385/, інтерфіксом /Міусинське < Міус - АП : 413/.

Інтерфіксація - одна з головних причин, що збільшує глибину ойконімних основ на -СБК-; серед них зустрічаються навіть чотирисуфіксні похідні таких моделей: К + -Ч-+УК-+ІВ-+СБК- /Шевчуківське - АП : 452/, К + -АН-+ЕНК-+ІВ-+СБК- /Лукашківське - АП : 406/, К + -ІЧ-+Н-+ЯН-+СБК- /Гірчичнянське - АП : 379/.

Більшість основ, оформлених суфіксом -СБК-, повторюють відомі в мові похідні, але в небагатьох випадках зустрічаються раритетні утворення на зразок Солонське, Компшуватське, Лозуватське, Возсіяньське /АП : 438, 397, 406, 376/, які аналізуються в роботі.

Із 24 морфів, з якими сполучається суфікс -Н- в ойкоосновах /-В-, -ІВ-, -АВ-, -ОЧ-, -ІЧ-, -ЕЧ-, -УЧ-, -АР-, -Л-, -ІЛ-, -ЕЛ-, -АЛ-, -УЛ-, -ІІ-, -І-, -УШ-, -Ш-, -АШ-, -ОШ-, -ІН-, -ІВ-, -УХ-, -УН-, -УТ-/ , тільки з -ІЧ- він поєднується відносно часто - у 43 назвах. Але це не результат якоїсь особливої направленості на мотивуючі з кінцевим -ІЧ-, а вияв суфіксальної омонімії : -ІЧ- - це аломорф різних за значенням суфіксів -ІЦ-, -ІК- та іномовного -іс-: Вулицьне, Мельницьне, Астрономічне /АП : 378, 363/. Лише в кількох випадках зафіксовано невідомі в неонімних прикметниках морфосполуки на зразок Лозичне, Рисочне, Яблучне, В'яне, які склалися, ймовірно, на топонімному рівні й засвідчують момент структуралізації топоніма.

Повна структурна тотожність до відомих в українській мові прикметників чи дієприкметників виявлена в усіх ойкоосновах на -АТ-, -ІСТ-, -АСТ-, -Т-, -К-, -АН-/ -ЯН-/ , -АЧ-, -УЧ-, -ЕН-, -ОК-, що свідчить про оформлення їх на дотопонімному рівні.

Одним із важливих завдань вивчення сполучуваності морфем є виявлення формальних її обмежень. Аналіз їх дії в ойкоосновах показав, що в них діють ті ж формальні обмеження, що і в неонімних основах. Так, суфікс -СБК- не приєднується вільно до мотиву їх,

які закінчуються задньоязиковими, глотковим, шиплячими та свистячими передньо-язиковими приголосними. Такого типу контакт стає можливим лише внаслідок інтерфіксації Ольгівське - АП : 421/ або морфологічного процесу зміни фінальної фонемі: задньоязикова//свистяча м'яка, шипляча//м'яка свистяча, тверда свистяча//м'яка свистяча : Бузьке, Козацьке, Сиваське, Саське /АП : 370, 397, 434/, - а також - внаслідок усичення кінцевого морфа мотивуючої основи: с. Солонське < р. Солонка /АП : 438/. Причому, ці процеси фіксуються послідовно, як і чергування Г/ґ, К/ч, Х/ш, Л//л' перед суфіксом -н- : Сніжне, Пасічне, Допушне, Мочульне /АП : 438, 423, 406, 407/. Тільки основа Одлихне /АП : 420/ становить виняток, бо є російською за походженням і зберігає фонетичну форму мови-джерела.

Інші суфікси не викликають морфологічних змін на межі морфем.

В узагальненнях викладаються основні висновки, які одержані в результаті дослідження.

1. Серед ойконімів ад'єктивної форми переважають назви, які мали первісне значення посесивності, що є результатом дії загальнослов'янської тенденції у називанні населених пунктів за іменем особи-власника чи засновника поселення.

2. Наслідком формування топонімікону України протягом тривалого історичного періоду є неоднаковий ступінь подільності ойкооснов : більшість із них характеризуються повною морфемною подільністю, меншість - формальною, що зумовлено втратою сучасною мовою мотивуючих осей, деформацією внаслідок різних морфологічних процесів доформантних частин, мотивацією певної кількості назв іншомовними основами.

3. Прикметникові суфікси в основах назв поселень виявляють два типи валентності: кореневу і суфіксальну. Але для формантів -АТ-, -ОВАТ-, -Т-, -УЧ-, -АЧ-, -ИЕ-, -ЕН-, -К-, -ОК-, -УЩ- характерною є тільки коренева сполучуваність, а для форманта -АСТ- - тільки суфіксальна.

За ступенем суфіксальної валентності топонімоутворюючі форманти поділяються на максимально валентні /-ІВ-, -ИЕ-, / багатовалентні /-Н-, -СЬК-, -УВАТ-/ і мінімально валентні /-ИИ-, -ИСТ-, -АН-, -ЕНЬК-/ . Суфіксальна сполучувачість максимально валентних формантів виявляється у їх здатності поєднуватися більше ніж із 30 різними морфемами, які оформляють в основному антропонімі мотивуючі. Багатовалентні топоформанти сполучаються більше ніж із трьо-

ма морфами, а мінімально валентні - з І-3 морфами, які формують різноманітні значення переважно в основах апелятивів.

4. Аналіз особливостей сполучуваності кінцевих суфіксів ой оні- мів прикотникової форми показав, що валентність їх в основах власних назв в основному відповідає загальнономовним законам сполучуваності, але в невеликих групах назв на -ІВ, -ІН та в одиничних - на -СЬК-, -ЕНЬК-, -Н- спостерігається часткова нейтралізація загальносемантичних обмежень у сполучуваності морфем; засвідчено факти нейтралізації часткових семантичних обмежень у сполучуваності суфіксів -ІВ, -ІН-, -СЬК-, -Н-; зафіксовано випадки нейтралізації розрізнення мотивуючих основ щодо категорії роду та типу закінчення /це впливає на вибір суфіксів -ІВ, -ІН-/. Фонетичні обмеження у сполучуваності морфем виявляються послідовно, а поодинокі відхилення від них в основах на -ІН- і -Н- є, ймовірно, наслідком контактного впливу російської мови.

5. Словотвірна позиція топоформанта в основі впливає на його здатність поєднуватися з певною кількістю морфів: чим ближче знаходиться топонімоутворюючий суфікс до кореня, тим ширшу валентність виявляє; чим віддаленіший він від поняттєвої морфемі, тим з меншою кількістю морфів може поєднуватися.

Основні положення дисертаційного дослідження відбито в таких публікаціях:

1. К вопросу "информативности" названий населенных пунктов // Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов. - Кировоград, 1988. - С.78-79.

2. Ойконімічний матеріал у розвитку пізнавальної активності школярів // Тезиси науково-практичної конференції "Внедрение результатов исследований молодых ученых в реализацию реформы средней и перестройки высшей школы". - Кировоград, 1988. - С. 57-59.

3. Топонімія як джерело вивчення морфеміки // Усовершенствование учебно-воспитательного процесса в свете решений Всесоюзного съезда работников народного образования: Тезисы научно-практической конференции молодых ученых. - Кировоград, 1989. - С.56-58.

4. Історико-інформаційна цінність топонімів Кировоградщини // Проблеми краєзнавства у вищій школі: Матеріали республіканського "круглого столу". - Кировоград, 1990. - С.68-69.

5. Топонімія як об'єкт вивчення "внутрішньої" валентності слова // П'ята республіканська ономастична конференція: Тези доповідей і повідомлень /2/. - Одеса, 1990. - С.58-59.

6. Особливості морфемного аналізу місцевих географічних назв на уроках української мови в школі // Матеріали Сумської науково-практичної конференції /2/. - Суми, 1990. - С.148-152.
7. Вивчення топонімії Кіровоградщини // Топонімія Кіровоградщини. Кіровоград, 1990. - С.9-11.
8. Морфемна структура ойконімів на -ИЦ-я // Тези науково-практичної конференції "Актуальні проблеми перебудови і удосконалення навчально-виховної роботи в педвузі і загальноосвітній школі" .- Кіровоград, 1990. - С.41-44.
9. Особливості морфемної будови ойконімів на -ІВ/-ОВ-, -ЕВ-/ //Актуальні проблеми педагогіки вищої та середньої школи /Тези наукової конференції/. - Кіровоград, 1992. - С. 16-18.
10. Особливості морфемної структури топонімів прикметникової форми // Пріоритетні проблеми навчально-виховного процесу вищої школи: Тези науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 60-річчю інституту. - Кіровоград, 1993. - С.16-18.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Крижановская О.И. Валентность морфем в основах ойконимов украинского языка. Диссертация /на правах рукописи/ на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – украинский язык, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1995. Исследуется сочетаемость суффиксальных морфем в основах названий населенных пунктов адъективной формы. Установлено, что их валентностные характеристики в основном предопределены закономерностями сочетания суффиксов прилагательных в неонимном словообразовании, но отмечено и расширение круга мотивирующих, с которыми форманты соединяются только в топониме. Материал диссертации может использоваться в преподавании курса современного украинского языка.

O.Krizhanovska. The Valency of Morphemes in the Stems of Oikonyms of the Ukrainian Language. Dissertation /having the right of manuscript/ on seeking the academic degree of Candidate of Science /Philology/, speciality 10.02.02 - Ukrainian language, Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1995. The valency of suffix morphemes in the stems of names settlements of the adjectivised form is researched. It is found out that in general their valency characteristics are predetermined by the regularities of the combination of the suffixes of adjectives in the neonym word formation, but the widening of the range of the motivating stems with stated. The material of the dissertation can be used in teaching the Institute course of the modern Ukrainian literary language.

Ключові слова: валентність, сполучуваність морфем, ойконім.

4487A

AB 32.328